

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.

Людмила КАЛАШНИКОВА (Кіровоград)

У статті формування просоціальної поведінки розглядається як керована соціалізація особистості, проаналізовані передумови розгляду питання щодо стадіальності становлення просоціальної поведінки в онтогенезі. Обґрунтовані та систематизовані психолого-педагогічні умови, що прискорюють процес формування суспільно корисної поведінки в молодшому шкільному віці.

В статье формирования просоциального поведения рассматривается как управляемая социализация личности, проанализированы предпосылки рассмотрения вопроса о стадийности становления просоциального поведения в онтогенезе. Обоснованы и систематизированы психолого-педагогические условия,

которые могут ускорить процесс формирования общественно полезного поведения в младшем школьном возрасте.

Ключові слова: просоціальна поведінка, керована соціалізація, ціннісне ставлення до інших, суб'єкт-суб'єктна позиція, двоцентричність у системі міжособистісних стосунків, саморегуляція.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими завданнями сьогодення. Актуальність проблеми формування суспільно корисної поведінки пояснюється необхідністю утвердження демократичних засад суспільного життя в Україні, що передбачає становлення у кожного громадянина ціннісного ставлення до інших людей та до себе.

Проблема можливості гармонійного існування особистого та соціального, прагматичного та духовного була предметом роздумів теологів, філософів та психологів (Ю. Б. Рюриков, Е. Фром, А. Швейцер та інші). І вирішувалася вона неоднозначно.

В історії нашої країни був період, коли культивувався альтруїзм і кожного закликали покласти на алтар суспільної користі всього себе, свої сили, прагнення й, навіть, життя. Саме за мірою самозречення суспільство, як „вища інстанція”, визначало цінність кожного окремого громадянина. Відсутність почуття цінності власного життя, стомленість від нього – все це симптоми „екзистенціального вакууму” („химери буття”).

На сучасному етапі розвитку української державності питання про співвідношення суспільного та особистісного в житті громадянина розв'язується інакше. Мова йде про створення сприятливих умов для виникнення у кожного соціальної адаптації щодо очікувань оточуючих, яка виникає в результаті узгодженості індивідуального та суспільного, егоїстичного та альтруїстичного. Така узгодженість дозволяє сприймати однаково цінними як життя інших („не-Я”) так і власне життя (“Я”) суб'єкта поведінки.

Аналіз основних наукових праць. Більшість вітчизняних та зарубіжних психологів, підтримують думку, згідно якої просоціальна поведінка має суспільне походження. За словами Д. Й. Фельдштейна, „суспільно корисна діяльність... не виникає стихійно, а цілеспрямовано формується у відповідності до завдань виховання” [3, 45].

Становлення просоціальності як „якості” поведінки індивіда нерозривно пов'язане з його психічним і соціальним розвитком й здійснюється у більш широкому контексті загального процесу соціалізації. Тому, аналогічно соціалізації, формування суспільно корисної поведінки є цілісним поступальним процесом, який має своєрідні стадії, етапи, рівні, кожен із яких передбачає наявність особливого поєднання когнітивного, мотиваційного та емоційно-вольового компонентів.

Передумовами розгляду питання стадіальності становлення просоціальної поведінки служать, перш за все, результати досліджень Ж. Піаже, Л. Колберга та К. Гілліган, які виявили стійкий зв'язок між рівнем морального розвитку свідомості та віком особистості, з одного боку, й інтелектом, з іншого. Б. С. Братусь і Н. Е. Ейзенберг за основу стадіальності формування такої поведінки поклали особливості її спрямованості. О. В. Лішин і Н. М. Румянцева визначали сформованість суспільно корисної поведінки за типом керівництва та рівнем сформованості мотиваційного компоненту.

Враховуючи обізнаність наукового загалу із вказаними дослідженнями, не будемо вдаватися до їх детального аналізу, а лише зазначимо, що саме ці науковці виявили :

- інваріативну послідовність розвитку, згідно якої нижчі стадії завжди передують вищим; у процесі генезису не можна ні пропустити жодної стадії, ні повернутися до попередньої;

- синхронію, яка означає, що на кожній стадії існує відповідність між моральними судженнями та поведінковими ознаками особистості;

- поступальність переходу від егоцентричного мислення до мислення, орієнтованого на соціальні норми й моральні принципи;

- перехід від регулятивного до саморегулятивного способів здійснення вчинків, корисних оточенню.

Основна мета статті полягає в обмежені найважливіших психолого-педагогічних умов, які здатні прискорити процес формування просоціальної поведінки в молодшому шкільному віці.

Виклад основного матеріалу статті з обґрунтуванням отриманих результатів дослідження. Формування просоціальної поведінки дитини ми розглядаємо як керовану соціалізацію, контрольований дорослими процес входження дитини в соціум, при якому, на підставі засвоєного соціального досвіду індивідуум обирає та спрямовує свій особистий розвиток у соціально бажаному напрямку.

Аналіз експериментальних досліджень, які присвячені феномену просоціальної поведінки засвідчує, що поруч із ґрунтовно вивченими особливостями сформованості суспільно корисної поведінки в дошкільному (В. В. Абраменкова, М. В. Воробйова, І. А. Княжева, Я. З. Неверович, О. О. Смірнова, Є. В. Субботський, В. М. Холмогорова), підлітковому (О. В. Лішин, Н. М. Румянцева, Д. Й. Фельдштейн) та юнацькому віці (В. Е. Кім, О. Е. Насиновська, О. В. Овчиннікова, Я. Рейковський, З. Скорни) спостерігається недостатня розробленість цієї проблеми стосовно молодшого шкільного віку, хоча саме цей етап онтогенетичного розвитку особистості, на нашу думку, виступає сензитивним, продуктивним для формування просоціальної поведінки. Подібне переконання ґрунтується на тому, що разом із прийняттям нової

соціальної ролі школяра, у дітей на цьому етапі онтогенезу спостерігається бажання засвоювати правила та норми просоціальної поведінки та керуватися ними в повсякденному житті, готовність відповідати очікуванням інших, здатність будувати власну поведінку відповідно до зразків, окреслення кола особистісних цінностей і поступове включення до їх складу ціннісного ставлення до оточення (І. Д. Бех, О. С. Богданова, М. Т. Дригус, Ю. О. Приходько, О. О. Ставицький, Н. О. Шевченко, В. П. Філіпова). Крім цього, саме в молодшому шкільному віці відбувається активне становлення ідентифікації, емпатії та рефлексії як психологічних механізмів саморегуляції поведінки дитини.

Розглянемо основні психолого-педагогічні умови, які здатні прискорити процес формування просоціальної поведінки молодших школярів. Перш за все, мова йде про існування певної “форми” – зразка, еталона, мети, до якої соціум прагне наблизити вихованців. У ролі такої форми виступає ціннісне ставлення суб’єкта як до інших, так і до себе.

Формування просоціальної поведінки потребує активної, суб’єкт-суб’єктної позиції як вихователя так і вихованця. Активна позиція першого передбачає реалізацію особливих функцій, серед яких ми виділяємо декларувальну, оцінювальну, стимулюючу та розвивальну. Декларуюча полягає у фіксації уваги дітей на зразках поведінки, декларації ціннісного ставлення до оточення і до просоціальних імперативів; демонстрації бажаних поведінкових актів самими референтними дорослими. Оцінювальна функція передбачає об’єктивне та коректне оцінювання вчинків, які здійснені дитиною або тільки плануються. Обидві функції взаємопов’язані: ефективність оцінки зростає за умови усвідомлення вихованцем норм просоціальної поведінки, вимог значущих дорослих та зразків, які декларуються в повсякденному житті. Втілення стимулюючої функції виявляється в ініціюванні дитини до здійснення вчинків, корисних оточенню, а також у гальмуванні її поведінкових тенденцій, що мають асоціальну спрямованість. Йдеться не тільки про різні способи схвалення намагань вихованців здійснити просоціальний вчинок, але й про моделювання ситуацій вільної взаємодії, у яких стосунки з дітьми будуються на засадах поваги до них і врахування їх права „бути особистістю”. Суттєвою особливістю таких ситуацій є те, що вони активізують психологічні механізми формування суспільно корисної поведінки і тим самим сприяють реалізації конструктивних способів вирішення моральних колізій. Як правило, оцінювальна та стимулювальна функції знаходяться в діалектичній єдності: кожний стимулюючий вплив містить оцінку, і кожна оцінка – стимулює. Розвивальна функція впливу дорослого полягає у забезпеченні умов поступового переходу від нижчих

до вищих рівнів просоціальної поведінки, утворення нових якісних особливостей дитини як суб'єкта, здатного свідомо обирати просоціальну стратегію поведінки.

Реалізуючи названі функції, дорослий створює умови особистісно зорієнтованого виховання, яке ґрунтується на визнанні самоцінності особистості вихованця, забезпеченні свободи його самовираження і саморозвитку.

Активна позиція вихованця передбачає сприйняття виховних впливів, усвідомлення значення просоціальних імперативів, перетворення їх у внутрішні регулятори власної поведінки та втілення їх у реальні вчинки. Розуміння сутності цього процесу ґрунтується на принципі детермінації С.Л.Рубінштейна, згідно з яким зовнішні причини діють через внутрішні умови [2].

Наступним принципом формування суспільно корисної поведінки, на нашу думку, є визнання „двоцентричності” в системі міжособистісних взаємин, де полюс „Я” включає прагнення до забезпечення власних потреб, піклування про себе та інші „Я” - центричні потреби; а полюс „Інші” – прагнення зрозуміти стан іншого, допомогти та піклуватися про нього. Максимальна перевага на користь лише однієї домінуючої позиції не забезпечує адекватних умов становлення особистості та формування просоціальної поведінки. Тільки гармонія – рівновага між полюсами „Я” та „Інші” - сприяє створенню рівноправних суб'єкт - суб'єктних взаємин, рівнозначних позицій, які передбачають взаємопроникнення та прийняття одне одного, ставлення до іншої людини як до цінності. Такий „баланс” відносин лежить в основі людяності та гуманності, адже якщо до інших особистостей ставиться як до себе, а до їх почуттів та переживань як до власних, то вона не зможе вчинити асоціально, нехтуючи інтересами оточуючих людей.

Г. С. Костюк, І. Д. Бех, С. Г. Якобсон та інші науковці зазначають, що формування просоціальної (моральної) поведінки необхідно передбачає поступовий перехід від зовнішньої регуляції до саморегуляції у здійсненні особистістю вчинків. При першому способі регулятивні інстанції знаходяться в основному поза суб'єктом й пред'являються іншими та соціумом (дорослими); при другому – є внутрішньо локалізованими, хоча опосередкований вплив зовнішнього підкріплення залишається достатньо дієвим. Обидва способи регуляції передбачають вплив зовнішніх та внутрішніх чинників, які складають діалектичну єдність, але міра представленості їх у регулятивному акті різна.

Необхідність саморегуляції актуалізується за умови включення особистості до моральної колізії, коли треба самостійно прийняти рішення діяти певним чином, знайти способи для реалізації поставленої мети та оцінити результати власних вчинків.

С. Г. Якобсон, аналізуючи добровільне дотримання норм у ситуації морального вибору, наголошує, що знання їх змісту, розуміння значущості та потреби в них, а також існування моральних понять виступають необхідними, але недостатніми передумовами саморегуляції моральної поведінки. „У психологічному плані безпосередньо пов'язана з моральною поведінкою моральна самосвідомість, моральне усвідомлення себе, своєї особистості” [5, 138]. Звісно, саморегуляція як компонент самосвідомості передбачає функціонування рефлексивних механізмів. Особливістю рефлексії у просоціальній саморегуляції поведінки є відображення та усвідомлення себе як носія соціальних норм, вимог, правил тощо. Рефлексія забезпечує формування образу “Я” через призму знання і ставлення до просоціальних імперативів та моделей поведінки.

Грунтуючись на тезі про існування зв'язку між інтелектуальними, емоційними та поведінковими компонентами вихідної цілісності психічних актів, І. Д. Бех у статті „Особливості емоційного механізму морального розвитку особистості” обґрунтовує тезу про необхідність розглядати емоційні утворення як вихідну клітину моральної свідомості особистості. Автор статті відстоює позицію про існування внутрішньої детермінації діяльності та поведінки, яка здійснюється за допомогою особливого психологічного процесу регулювання – емоційної корекції поведінки [1]. Емоційна корекція поведінки виявляється в першу чергу в здатності емоційних переживань впливати на мотиваційну сферу особистості. Мова йде про співчуття та співпереживання. Таким чином, можна стверджувати, що емпатійні переживання виступають механізмом, який спонукає суб'єкта до поведінки, спрямованої на допомогу об'єкту співчуття.

На думку багатьох дослідників емоційне передбачення здійснюється за допомогою емоційної уяви, яка дозволяє суб'єктові не тільки „програти” в уявному плані різні варіанти виходу із ситуації, що склалася, відчутти наслідки вчинків, які плануються, для оточуючих і для себе, але й проникнути в стан іншої людини, мислено відтворити її почуття та думки. Йдеться про ідентифікацію як складову моральної саморегуляції особистості. І хоча її найчастіше називають механізмом спілкування індивідів, однак роль ідентифікації у процесі саморегуляції просоціальної поведінки ніхто з науковців не заперечує.

Узагальнюючи дію розглянутих психолого-педагогічних умов формування просоціальної поведінки зазначимо, що позитивний результат можна чекати за умови цілеспрямованого впливу референтного оточення на когнітивну, мотиваційну, емоційно-вольову та поведінкову сфери молодших школярів. Забезпечується формування просоціальної поведінки механізмами рефлексії, емпатії та ідентифікації.

Висновки і перспективи подальших пошуків напрямку дослідження.
 Формування просоціальної поведінки в молодшому шкільному віці відбувається в процесі керованої соціалізації, яка спрямована на становлення саморегуляції суспільно корисної поведінки через вплив на когнітивну сферу молодших школярів, формування у них ціннісного ставлення до “Я” та “не-Я” та активізацію ідентифікації, емпатії й рефлексії. Психолого-педагогічними умовами, які здатні сприяти цьому процесові виступають: існування певної «форми» – зразка, в ролі якої виступає ціннісне ставлення суб’єкта поведінки до інших та до себе, активна суб’єкт-суб’єктна позиція вихователя і вихованця, визнання «двоцентричності» в системі міжособистісних стосунків

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо в розробці розвивального тренінгу для батьків та вчителів початкових класів із метою залучення їх до процесу формування суспільно корисної поведінки в молодшому шкільному віці.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бех І. Д. Особистісно-орієнтований виховний процес – сходження до людяності / Бех Іван Дмитрович // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. – Частина 1. – Харків: «ОВС», 2002. – С.69 – 83.
2. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / Рубинштейн Сергій Леонідович – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957.- 328 с.
3. Фельдштейн Д. И. Особенности развития деятельности ребенка в онтогенезе / Фельдштейн Давид Йосифович // Вопросы психологии. – 1981. - № 6. – С. 36 – 46.
4. Хухлаева О. В. Тропинка к своему Я : Программа формирования психологического здоровья у младших школьников /Хухлаева Ольга Владимірівна – М. : Генезис, 2001. – 280 с.
5. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей. – М.: Педагогика, 1984. – 144 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Калашникова Людмила Володимирівна – старший викладач кафедри практичної психології, Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: дослідження проблем вікової та педагогічної психології, становлення особистості, “важкі” діти, психологія обдарованості.